

Trendy v regionálnom vývoji Slovenskej republiky: ekonomická teória a prax

Vladimír BALÁŽ*

Trends in Regional Development in Slovakia: Economic Theory and Practice

Abstract

This paper analyses development of regional disparities in Slovakia and examines neoclassical, polarisation and new growth theoretical approaches. Developments in regional disparities were analysed via econometric model, based on data for Slovak districts in period 1985-2002. As data on regional GDP were not available, average wage was used as a proxy for regional income. The model identified unemployment rates, urbanisation rates, shares of population with University degree and share of foreign investors in total enterprises as major factors behind regional divergence. This research rejected neoclassical assumptions and indicated that polarisation approaches on rapid regional convergence were more realistic.

Key words: regions, regional disparities, economic theory

JEL Classification: R11

Úvod

Jedným z najcharakteristickejších sprievodných javov ekonomickej transformácie sa stal rýchly nárast *regionálnych disparít*. Ten bol viditeľný najmä v obrovských rozdieloch medzi vývojom regiónu Bratislava (a čiastočne i Košice) a zvyškom Slovenska. Na rastúce regionálne disparity v SR poukázali viaceré vedecké práce [1]. Regionálne disparity sú typické aj pre súčasné členské štáty Európskej únie, ale vstupom nových krajín v roku 2004 sa výrazne zväčšia [2]. Napríklad, kým Bratislava dosahovala v roku 2002 HDP (v prepočte na paritu

* Ing. Vladimír BALÁŽ, PhD. Prognostický ústav SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava 1;
e-mail: progval@savba.sk

kúpnej sily) 112,8 % priemeru EÚ, Prešovský kraj dosahoval len 32,6 % tohto priemeru. Aj v Slovenskej republike sa potvrdzuje jeden z európskych trendov: proces postupného dobiehania európskeho priemeru na národohospodárskej úrovni je sprevádzaný sústavne sa zväčšujúcou regionálnou divergenciou vnútri menej rozvinutých krajín. Ku kritickým problémom zaostávajúcich regiónov patrí najmä nerozvinutá infraštruktúra a periférnosť. Na existenciu a vývoj regionálnych disparít v SR prináša tento článok pohľady z dvoch uhlov. Prvým je prehľad názorov na vývoj regionálnych disparít z hľadiska rôznych teoretických konceptov, tým druhým testovanie týchto konceptov na empirickom materiáli zo Slovenska.

1. Teoretické prístupy k regionálnym disparitám

Hoci skúmanie a vysvetľovanie odlišností regionálneho rozvoja sa aplikuje na celý rad teórií, v odbornej literatúre sa najviac stretávame s neoklasickými teóriami, teóriami regionálnej polarizácie a tzv. novými teóriami ekonomického rastu.

A. Neoklasické teórie regionálneho rozvoja sú založené predovšetkým na predpokladoch dobre fungujúcich trhov práce, kapitálu a poznatkov ako produkčných faktorov a opierajú sa o predpoklad, že účastníci trhu sa usilujú maximalizovať svoje úžitky. Tieto predpoklady vedú k predikciám o postupnom prispôbovaní sa účastníkov trhu na podmienky tohto trhu, o konvergencii úrovne rozvoja regiónov, a k následnému vymiznutiu existujúcich disparít. Čo sa týka regionálneho rozvoja, neoklasické teórie predpovedajú postupnú konvergenciu regiónov, a to najmä v dôsledku medziregionálneho obchodu a mobility práce, kapitálu a poznatkov [3]. Kapitál podľa týchto teórií smeruje do regiónov, ktoré majú vyššie výnosy, voľnú pracovnú silu a nízke mzdy. Na druhej strane, pracovná sila z regiónov, kde je nízka úroveň miezd a malý počet pracovných príležitostí, uniká a smeruje do regiónov, ktoré sú centrami ekonomického rastu.

B. Teórie regionálnej polarizácie uznávajú ako fakt, že trhy sú nedokonalé a vyzdvihujú význam externalít pri vytváraní regionálnych rozdielov. Naznačujú, že ekonomický rozvoj neprispieva ku konvergencii regiónov, ale k ich divergencii [4], a to z nasledovných dôvodov:

- Produkčné faktory (práca, kapitál a poznatky) sú veľmi heterogénne a len čiastočne mobilné a substituovateľné, čo zabraňuje vyrovnávaniu cien produkčných faktorov.
- Neexistujú dokonalé trhy produkčných faktorov. Naopak, väčšina trhov produkčných faktorov (najmä trh práce) je nedokonalých a existuje na nich veľký počet externalít a monopolov, resp. oligopolov.

- Poznatky týkajúce sa technológií a organizačných inovácií nie sú distribuované voľne a zadarmo, ale rozširujú sa v rámci existujúcich ekonomických a sociálnych systémov, ktoré vykazujú veľkú mieru inercie.

Pokiaľ neoklasické teórie predpokladajú, že ekonomická nerovnováha generuje procesy vedúce k obnove rovnovážneho stavu, myrdalovské prístupy sú založené na predpoklade cirkulárnych procesov generujúcich kumulovanie určitých efektov. G. Myrdal a A. O. Hirschman [5] však v regionálnom rozvoji neidentifikujú len polarizačné efekty, ale aj trendy vedúce k obnoveniu ekonomickej rovnováhy a k regionálnej konvergencii. Rozoznávajú dva druhy takýchto trendov. Prvým je rozširovanie pozitívnych impulzov (*trickling-down*) medzi regiónmi, druhým rozširovanie a kumulácia polarizačných efektov (*backwash*).

C. Nové teórie ekonomického rastu označujú za kľúčový prvok ekonomického rastu inovácie a snažia sa integrovať niektoré polarizačné prístupy do formálnej štruktúry neoklasických konceptov. Akceptujú externý charakter inovácií a uznávajú význam externalít (napríklad monopolov inovácií) i vytvárania medziregionálnych rozdielov. Regióny s vysokým objemom inovačných aktivít sú schopné absorbovať inovačné podnety zvonku. Tieto cirkulárno-kumulatívne procesy môžu tak zvýšiť, ako aj znížiť medziregionálne rozdiely [6]. Čo sa týka SR, niektoré štúdie [7; 8] naznačili, že prechod na podmienky trhovej ekonomiky zachytili len tie regióny, ktoré dokázali podporovať rozvoj a zakladanie nových sofistikovaných výrobných odborov a disponovali nadpriemerným podielom obyvateľstva s vysokoškolským vzdelaním a mali výhodnú polohu a primeranú infraštruktúru.

D. Postfordistické teórie organizácie ekonomiky a regionálneho rozvoja vychádzajú z predpokladu, že v dôsledku globalizácie je vývoj v regiónoch stále viac ovplyvňovaný vývojom vo svetovej ekonomike [9]. Zároveň prikladajú zásadný význam modelu organizácie výroby a uznávajú význam inovácií pri rozvoji regiónu. Postfordistické modely výrobných štruktúr sú založené na dekoncentracii výroby a špecializácii jednotlivých závodov na vybrané činnosti. Vznik nového modelu organizácie výroby bol úzko spojený s procesom globalizácie, ktorý sa prejavil tak na makroúrovni (v systéme svetovej deľby práce), ako aj na mikroekonomickej úrovni, v organizácii práce vnútri jednotlivých podnikov. Charakteristickým javom vo vývoji postfordistických ekonomických štruktúr bol nárast významu multinacionálnych spoločností (MNC). Koncom minulého storočia MNC priamo generovali jednu tretinu svetového obchodu. Ak zohľadníme toky medzi materskou firmou a jej pobočkami v rôznych krajinách sveta, podiel celkového obratu MNC na svetovom obchode stúpne na dve tretiny [10]. *Multinacionálne spoločnosti teda rozhodujúcim spôsobom ovplyvňujú svetové ekonomické dianie a tým aj život národných ekonomík.* V malých otvorených ekonomikách,

ako je SR, budujú MNC svoje pobočky, na ktoré sa následne nabaľuje sieť dodávateľov (komponentov) prvého stupňa a dodávateľov (súčiastok) druhého stupňa. V súčasnosti ide o základný spôsob, ktorým sa národné ekonomiky malých krajín týmto spôsobom zapájajú do medzinárodnej deľby práce.

V jednotlivých štátoch sa aktivity MNC zväčša sústreďujú v jednom regióne, resp. len v niekoľkých vybraných regiónoch. Vedie ich k tomu logika úspory dopravných nákladov, racionalizácia prístupu k pracovnej sile, a hlavne využívanie aglomeračných efektov. Tým sa zásadne mení postavenie cieľového regiónu voči iným regiónom nielen v národnom štáte, ale aj v jeho širšom okolí. Šance uspieť majú najmä regióny s dostupnou pracovnou silou a kvalitnou infraštruktúrou. Dôležité je aj vytvorenie rozsiahlej a bohato štruktúrovanej siete trhových inštitúcií, ktoré najlepšie zodpovedajú potrebám daného regiónu. Dochádza k vytvoreniu tzv. asociačnej ekonomiky [11].

Zavedenie centrálne plánovanej ekonomiky na Slovensku po roku 1948 a jeho neskoršie nahradenie ekonomikou trhovou po roku 1989 poskytuje unikátnu možnosť otestovať platnosť týchto teórií o regionálnom rozvoji. Z pohľadu spomenutých teórií by mal regionálny vývoj prebiehať nasledovne:

- *Neoklasické koncepty* predpokladajú, že opätovné zavedenie trhovej ekonomiky sa malo prejavíť v regionálnej konvergencii, resp. aspoň v spomalení regionálnej divergencie.

- *Polarizačné teórie* predpovedajú konvergenciu regiónov v období intervenčionistických regionálnych politík a, naopak, rastúcu divergenciu v období po zavedení trhu.

- *Nové teórie rastu* predpovedajú prednostný rozvoj regiónov s vysokou inovačnou kapacitou a kvalitným ľudským kapitálom.

- *Postfordistické teórie* predpokladajú prednostný rozvoj tých regiónov, ktoré sa prostredníctvom multinacionálnych spoločností najviac zapojili do globálnej ekonomiky. Zahraniční vlastníci by mali uprednostňovať regióny s kvalitnou infraštruktúrou a primeranou zásobou ľudského kapitálu.

2. Prechod na trhovú ekonomiku a rast regionálnej divergencie

V období centrálného plánovania sa intervenčionistické politiky zamerali na odstraňovanie regionálnych rozdielov. Do veľkej miery sa napríklad podarilo ak nie odstrániť, tak aspoň zmierniť rozdiely vo vzdelanostnej úrovni, v príjmoch na obyvateľa či úrovni bývania. Cenou za zmiernenie rozdielov bolo vytvorenie umelej produkčnej štruktúry. V Slovenskej republike sa vytvorili dva typy regiónov: ekonomické centrá a ekonomická periféria. K *ekonomickým centrá*m patrili napríklad regionálne ekonomiky založené na aktivitách zbrojárskych a strojárskych

výrobno-hospodárskych jednotiek (VHJ) na stredom Slovensku a na Považí či železiarskeho komplexu na východe SR. Výroba vo VHJ bola fordistická a rozhodujúca časť produkcie v týchto regiónoch bola určená na export, a to najmä na trhy RVHP. K *ekonomickej periférii* patrili najmä regióny na juhu Slovenska, ktoré fungovali ako zdroj poľnohospodárskych produktov, plus subdodávatelia polovýrobov pre veľké VHJ v ekonomických centrách. Produkcia týchto regiónov bola určená predovšetkým na domáci trh. Po rozpade trhov RVHP v roku 1990 boli bezprostredne najviac postihnuté exportne zamerané ekonomické centrá v strede a na západe Slovenska. Recesia v týchto regiónoch mala však v konečnom dôsledku závažnejšie dôsledky pre ekonomickú perifériu. Zrútenie regionálnych ekonomík sa veľmi rýchlo prejavilo najmä v okresoch na juhu a východe Slovenska, kde sa nezamestnanosť postupne vyšplhala až nad 30 %. Tento vývoj mal niekoľko príčin:

- Koncepty ekonomických reforiem v štátoch bývalej RVHP vychádzali z neoliberalných predstáv o šokovej terapii. Tá zahŕňala cenovú dereguláciu, transformáciu vlastníckych vzťahov, liberalizáciu zahraničného obchodu a makroekonomickú stabilizáciu [12]. Začiatok ekonomickej transformácie sa však časovo zhodoval s ekonomickou recesiou v západnej Európe a so zrútením trhov RVHP. Tento dvojitý šok mal pre tranzitívne ekonomiky fatálne dôsledky a napríklad v SR sa kumulatívny pokles HDP v rokoch 1990 – 1993 odhaduje na 35 %. Celkový pokles ekonomickej aktivity však nebol v regionálnej štruktúre SR rozložený rovnako. Ekonomické centrá v strede, a najmä na západe SR boli schopné relatívne rýchlo reorientovať svoj export na trhy EÚ, čím sa aspoň čiastočne kompenzovali straty z rozpadu RVHP. Zároveň však v týchto regiónoch prudko poklesli spotrebiteľské výdavky. Tým utrpeli najmä podniky pôsobiace v ekonomickej periférii, ktoré neboli schopné nájsť nové trhy pre nízku kvalitu svojej produkcie. Poľnohospodárske regióny na juhu Slovenska boli teda najviac postihnuté poklesom životnej úrovne v ekonomickom centre o cca 30 % v ranom období ekonomickej transformácie [13].

- Zánik trhov RVHP a reorientácia zahraničného obchodu sa prejavila aj v zmene regionálnej štruktúry slovenskej ekonomiky. Slovenské VHJ špecializované na relatívne sofistikovanú produkciu neboli schopné pružne reagovať na zmenu politickej a ekonomickej situácie na svetových trhoch a rozpadli sa. Pomocné výroby umiestnené v periférnych regiónoch slúžiace ako dodávatelia výrobkov a polovýrobov pre ekonomické centrá stratili odbyť a zanikli. V tomto období sa rýchly nárast nezamestnanosti [14] ešte nevzťahoval na transformáciu vlastníckych vzťahov, ale vyplýval z dedičstva umelej produkčnej štruktúry, ktorá sa v zmenených podmienkach ukázala ako neživotaschopná. Na začiatku ekonomickej transformácie teda došlo k fragmentovaniu existujúceho systému

regionálnych ekonomík a k následnému vytvoreniu nového systému [15]. Ten bol charakteristický polarizáciou medzi regiónmi, ktoré boli schopné integrovať sa do globálneho obchodu, a regiónmi, ktoré sa premenili na ekonomickú perifériu. Podobné procesy sa odohrali aj v iných tranzitívnych ekonomikách [16].

- Nová vlna zvyšovania nezamestnanosti sa začala v roku 1993 a súvisela s privatizáciou a optimalizáciou výrobných nákladov. Snaha vtedajšej vlády o udržanie tzv. strategických odvetví a zastavenie rastu nezamestnanosti nebola úspešná. Jedným z mála pozitívnych aspektov deindustrializácie Slovenska bolo zlepšenie stavu životného prostredia [17].

Ako sa tieto udalosti prejavili vo vývoji regiónov, môžeme sledovať prostredníctvom analýzy vybraných indikátorov regionálnych disparít.

Najpoužívanejším indikátorom regionálnych disparít je vývoj regionálneho HDP. Na Slovensku sa uskutočnilo niekoľko pokusov o výpočet regionálnych HDP, napríklad za 38 slovenských okresov v rokoch 1994 – 1996. Výpočty mali experimentálny charakter a poskytli len orientačné údaje o vývoji regionálnych disparít. Po zavedení systému 79 okresov od roku 1996 sa HDP v SR vypočítava len na úrovni krajov, no nie okresov. Na posúdenie regionálnych disparít je preto potrebné použiť alternatívne indikátory. Niektoré z nich sú k dispozícii aj v období centrálného plánovania, niektoré sú dostupné len od roku 1997 (tab. 1).

Nasledovná analýza vývoja regionálnych disparít sa opiera o tieto indikátory:

- x_1 – priemerná mesačná mzda v Sk, v stálych cenách roku 1989;
- x_2 – dokončené byty v prepočte na 1 000 obyvateľov (vrátane bytov v rodinných domoch);
- x_3 – vykonané investície na jedného obyvateľa v Sk, v stálych cenách roku 1989;
- x_4 – prirodzený prírastok v osobách na 1 000 obyvateľov (saldo narodených a úmrtí);
- x_5 – prírastok sťahovaním v osobách v prepočte na 1 000 obyvateľov (migračné saldo);
- x_6 – miera nezamestnanosti v % (stav ku koncu roka);
- x_7 – miera urbanizácie v % (podiel obyvateľstva v sídlach s 5 000 a viac obyvateľmi);
- x_8 – podiel obyvateľstva s vysokoškolským vzdelaním na celkovom obyvateľstve;
- x_9 – počet podnikateľských subjektov, právnických osôb, na 1 000 obyvateľov;
- x_{10} – podiel podnikov so zahraničným vlastníctvom na podnikateľských subjektoch.

Regionálne disparity za roky rokov 1985 – 1989 a 1990 – 1996 sú vypočítané na základe údajov za 38 pôvodných slovenských okresov. Údaje v grafe 1 sú podané až do roku 2002 a boli spätne agregované zo 79 nových na 38 pôvodných okresov. Disparity za roky 1997 – 2002 boli vypočítané na základe údajov za 38 a 79 okresov. Vzhľadom na rozdielnu veľkosť štatistických jednotiek v tomto období (menšie štatistické jednotky nadhodnocujú veľkosť disparít) je štandardná odchýlka (v tab. uvedená v zátvorke) väčšia pre 79 nových okresov ako pre 38 starých. Disparity sú charakterizované jednak štandardnou odchýlkou prepočítanou

ako percento z priemeru za SR, jednak porovnaním priemeru SR k Bratislave. V dlhodobom porovnaní majú najväčšiu vypovedaciu schopnosť ukazovatele vývoja disparít za investície, priemerné mzdy a nezamestnanosť. Indikátory vývoja regionálnych disparít v rokoch 1985 – 2002 uvádzame v tabuľke 1 a v grafoch 1 a 2.

Tabuľka 1

Indikátory regionálnych disparít v SR v rokoch 1985 – 2002

	1985 – 1989	1990 – 1996	1997 – 2002
Ročné investície na obyvateľa v Sk, stále ceny 1989			
priemer SR	11 631	10 341	14 054
Bratislava	21 060	37 165	89 300
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	44.46	55.37	100.0 (265.25)
Byty dokončené v bežnom roku na 1 000 obyvateľov			
priemer SR	6.43	2.56	1.97
Bratislava	9.11	2.85	3.22
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	24.05	44.34	38.71 (59.34)
Priemerná mesačná mzda v Sk, stále ceny 1989			
priemer SR	2 967	2 357	2 834
Bratislava	3 475	2 880	3 767
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	5.10	7.41	11.73 (15.66)
Miera nezamestnanosti, v %			
priemer SR	x	11.27	16.87
Bratislava	x	4.06	4.77
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	x	36.86	40.60
Miera urbanizácie v %			
priemer SR	x	52.00	56.39
Bratislava	x	100.00	100.0
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	x	49.66	27.46 (36.86)
Podiel obyvateľstva s VŠ vzdelaním, v %			
priemer SR	x	5.25	9.18
Bratislava	x	16.93	19.83
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	x	29.33	31.77 (77.53)
Počet podnikov na 1 000 obyvateľov			
priemer SR	x	x	11.01
Bratislava	x	x	36.54
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	x	x	48.50 (113.59)
Podiel podnikov so zahraničným vlastníctvom			
priemer SR	x	x	9.23
Bratislava	x	x	16.23
štandardná odchýlka v % (priemer SR = 100 %)	x	x	32.81 (42.60)

Poznámka: V zátvorke je štandardná odchýlka pre 79 okresov za roky 1997 – 2002.

Miery nezamestnanosti podľa stavu na konci roka.

Investície zahŕňajú hmotné i nehmotné investície.

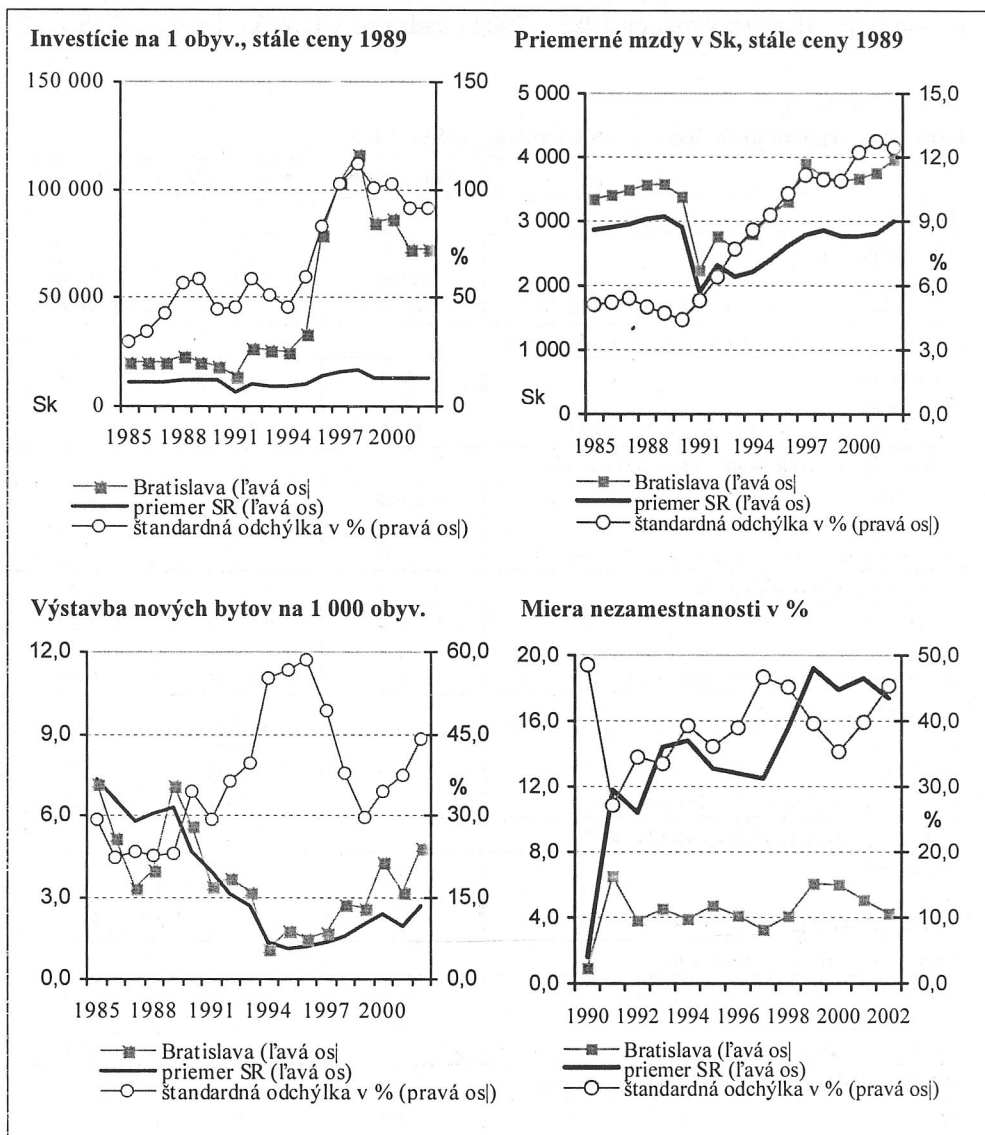
Miera urbanizácie: podiel obyvateľstva žijúceho v sídlach nad 5 000 obyvateľov, podľa sčítaní ľudu v rokoch 1991 a 2001.

Podiel obyvateľstva s VŠ vzdelaním: podľa sčítaní ľudu v rokoch 1991 a 2001.

Prameň: Štatistický úrad SR (1985 – 2000); Štatistická ročenka; Vybrané údaje o regiónoch; vlastné výpočty.

Graf 1

Vybrané ukazovatele regionálnej konvergenie a divergencie v rokoch 1985 – 2000
pre 38 pôvodných slovenských okresov.

Prameň: Štatistický úrad SR (1985 – 2000): Štatistická ročenka; Vybrané údaje o regiónoch; vlastné výpočty.

Ako je zrejmé z tabuľky 1 a grafu 1, investície a mzdy vykazovali počas posledného obdobia centrálneho plánovania len obmedzené disparity. Investície na obyvateľa boli v Bratislave napríklad zhruba dvojnásobné oproti slovenskému priemeru a priemerná mzda v Bratislave bola len cca o 17 % vyššia ako priemer za SR. Toto relatívne homogénne prostredie bolo pre centrálné plánovanie typické,

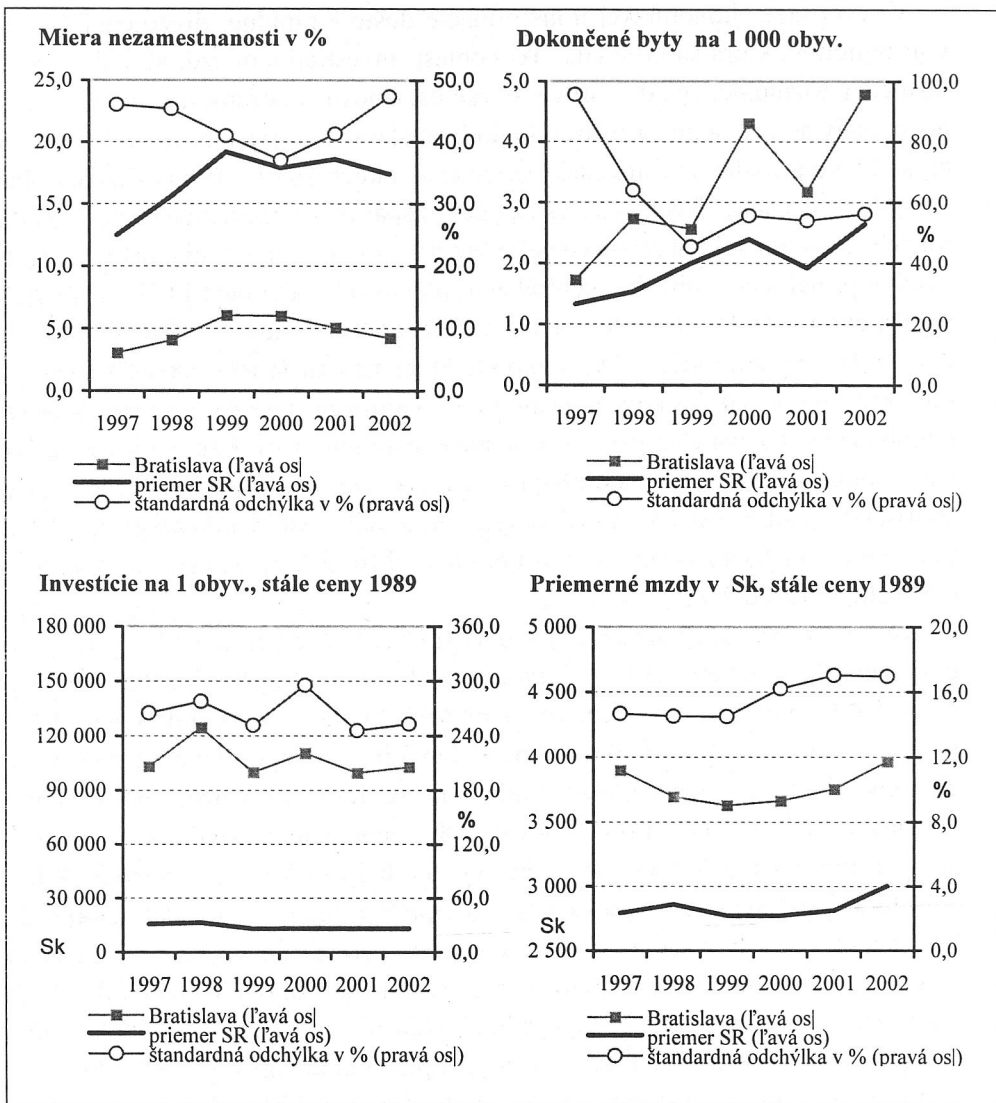
pretože cieľom hospodárskej politiky nebola maximalizácia efektov, ale vyrovnanie rozdielov. Homogenizáciu ekonomického prostredia v regiónoch podporovali masívne transfery kapitálu.

V prvej fáze ekonomickej transformácie došlo k rapidnej divergencii vo vývoji regiónov, ktorá sa prejavila tak v oblasti investícií a miezd, ako aj v rýchlo rastúcich rozdieloch medzi úrovňou zamestnanosti a nezamestnanosti v regiónoch. Najviac investícií sa sústredilo do Bratislavy, kde priemerná výška investícií na hlavu presahovala slovenský priemer v rokoch 1990 – 1996 až trojnásobne (v stálych cenách). Rýchlo sa vyvíjajúce disparity v oblasti investícií v prvých rokoch ekonomickej transformácie ešte brzdilo pokračovanie v niekoľkých gigantických projektoch z obdobia centrálného plánovania, ako napríklad vodné dielo Gabčíkovo či elektrárň v Mochovciach. Slovenská ekonomika však v tomto období bola v hlbkej kríze [18] a okresy, ktoré nemali šťastie na veľké verejné projekty, trpeli nedostatkom investícií a rozvojových impulzov vôbec. V tomto období sa Bratislava etablovala ako jednoznačný pól rastu. Regionálna polarizácia v oblasti investícií sa stále zrýchľovala. Ak napríklad v rokoch 1985 – 1989 Bratislava pohltila len 14,5 % celkových investícií v SR, v rokoch 1990 – 1996 to už bolo 26,0 % a za roky 1995 – 1999 podiel Bratislavy na celkových investíciách stúpol na 50,2 %.

Rozširovať sa začali aj rozdiely v oblasti miezd. Priemerná mzda v Bratislave bola napríklad v období 1990 – 1996 cca o 22,2 % vyššia ako v iných regiónoch a štandardná odchýlka pri priemerných mzdách stúpla v tomto období na 7,19 %, pričom v rokoch 1985 – 1989 dosahovala len 5,05 %. Napriek tomu zostávali regionálne disparity v mzdách ešte relatívne nízke. Rozdiely v mzdách boli omnoho viac viditeľné v jednotlivých odvetviach a pracovnom zaradení než v regionálnych porovnaniach. Dôvodov tohto vývoja bolo niekoľko. V období 1990 – 1996 sa prudko znížila bytová výstavba, pričom tento pokles bol celoplošný. Nedostatok nových bytov a ich rastúce ceny v tých regiónoch, ktoré si uchovali relatívne dobrú ponuku pracovných príležitostí, sa odrazil v nízkej flexibilitě trhov práce. Prírastok migráciou v jednotlivých regiónoch po roku 1989 prudko klesal (relatívne veľká štandardná odchýlka pri migračnom salde iba odráža pokles porovnávajúcej základne k nule). Spomalenie mobility pracovnej sily medzi regiónmi umožnilo zamestnávateľom udržiavať v regiónoch s vysokou mierou nezamestnanosti nízke mzdy. K ekvalizácii miezd prispievali v tomto období aj neracionálne vládne politiky, v dôsledku ktorých bol rozdiel medzi minimálnou mzdou a podporou v nezamestnanosti veľmi malý a nezamestnaným sa neoplatilo sťahovať sa za prácou. Skutočné rozdiely v mzdách však boli väčšie, ako naznačuje štatistika. Rýchlo sa rozmáhal systém čiernej práce a zamestnávatelia platili zamestnancom len oficiálne stanovenú minimálnu mzdu.

Graf 2

Vybrané ukazovatele regionálnej konvergencie a divergencie v rokoch 1997 – 2002
pre 79 slovenských okresov

Prameň: Štatistický úrad SR (1985 – 2003): Štatistická ročenka; Vybrané údaje o regiónoch; vlastné výpočty.

Vývoj po roku 1989 ukázal, že intervencionistické politiky centrálneho plánovania umožnili eliminovať regionálne rozdiely prostredníctvom masívnych kapitálových transferov, ale nie vytvoriť flexibilnú regionálnu produkčnú štruktúru. Tá nedokázala reagovať na externé šoky vyplývajúce z teritoriálnej reorientácie zahraničného obchodu a zavedenia trhovej ekonomiky. Výsledkom bol rýchly rast regionálnych disparít.

3. Póly rastu a ekonomická periféria

Aj v druhej polovici 90. rokov dvadsiateho storočia a v prvých rokoch dvadsiateho prvého storočia bol vývoj v jednotlivých regiónoch Slovenska z podstatnej časti ovplyvňovaný externými faktormi. Patril k nim najmä vývoj na svetových trhoch kapitálu, tovarov a služieb a postupné začleňovanie SR do európskych štruktúr.

Závislosť Slovenska od zahraničného obchodu sa v 90. rokoch nijako nemenšila, skôr naopak. Napríklad v roku 2002 predstavoval vývoz tovarov a služieb 77 % a dovoz 84 % slovenského HDP. Je teda zrejmé, že rozhodujúcim faktorom ovplyvňujúcim slovenskú ekonomiku sa stal zahraničný dopyt. Oproti začiatku 90. rokov sa podstatne zmenila teritoriálna štruktúra slovenského zahraničného obchodu. Slovensko sa definitívne napojilo na trhy Európskej únie. Podiel EÚ na celkových slovenských exportoch stúpol v roku 2002 na 60 %. Na reorientácii zahraničného obchodu zarobili najviac tie slovenské regióny, ktoré boli schopné prispôsobiť svoju produkciu týmto trhom. Išlo najmä o regióny na západe Slovenska. Boli exportným trhom najbližšie, mali dobré dopravné prepojenie a príslušné výrobné kapacity.

Novým faktorom určujúcim regionálny rozvoj sa stal príchod zahraničných investorov. Ak ku koncu roka 1995 dosahoval kumulovaný objem priamych zahraničných investícií (PZI) 34,345 mld Sk, do konca roka 2002 tento objem stúpol už na 231,450 mld Sk. Zahraničný kapitál v podstatnej miere prispel k odvetvovej reštrukturalizácii slovenskej ekonomiky, najmä priemyslu, smerom od ťažkého strojárstva k automobilovému a elektrotechnickému priemyslu [19] a prispel tak k zvýšeniu jej konkurenčnej schopnosti [20]. V druhej polovici 90. rokov sa Slovensko začalo integrovať do globálnych produkčných sietí multinationálnych spoločností. Tie priniesli nielen finančný kapitál, ale aj nové technológie a pracovné príležitosti. Prílev PZI mimoriadne akceleroval od roku 2000 a napríklad len za rok 2002 dosiahol hodnotu 181,620 mld Sk (cca 18,5 % HDP). Regionálne rozloženie PZI však bolo veľmi nerovnomerné a jasne v ňom viedli metropolitné regióny Košíc a Bratislavy. Bratislavský kraj pohltil za roky 1996 – 2002 až 71 % PZI a Košický kraj 11,3 %. Na druhej strane do Prešovského kraja smerovalo len 1,9 % všetkých PZI [21]. Dominácia metropolitných regiónov bola zrejmá aj pri smerovaní domácich investícií. Celkové investície na obyvateľa za roky 1997 – 2002 boli v Bratislave až 7,6-násobkom slovenského priemeru. Bratislava v tomto období pohltila 43,55 % všetkých investícií v SR.

Pretrvávali veľké rozdiely v úrovni nezamestnanosti. Priemerné miery nezamestnanosti rástli po roku 1989 veľmi rýchlo. Už v roku 1991 sa priemerná miera nezamestnanosti vyšplhala na 11,8 % a v roku 1993 na 14,4 %. Ekonomické oživenie ťahané najprv rastúcimi exportmi (1994 – 1996), a neskôr veľkými

infraštruktúrnymi projektmi (1997 – 1998) pomohlo znížiť celkovú mieru nezamestnanosti na 12,5 % v roku 1997. V roku 1998 však vypukla ekonomická recesia a priemerná miera nezamestnanosti sa o rok vyšplhala na 19,2 %. Vysoká priemerná miera nezamestnanosti mala aj svoju regionálnu dimenziu. Okresy na severe a západe Slovenska boli schopné pomerne rýchlo prekonať krízu vyplývajúcu zo straty exportných trhov RVHP. Disponovali slušnou infraštruktúrou, relatívne mladým a vzdelaným obyvateľstvom. Okresy neďaleko českých a rakúskych hraníc mohli na týchto trhoch umiestniť časť svojej pracovnej sily i produkcie. Ako ekonomické centrum sa pre tieto slovenské okresy profilovala nielen Bratislava, ale aj Viedeň, Brno a Ostrava. Napríklad v roku 1998 pracovalo v Česku vyše 82 tisíc Slovákov a väčšina z nich pochádzala zo západu a severu Slovenska. Veľmi dobre si viedli metropolitné regióny Bratislava a Košice (čiasťočne Trnava, Trenčín a Žilina), ktoré si počas celého obdobia ekonomickej recesie udržiavali nízku mieru nezamestnanosti.

O metropolitné regióny sa opreli aj ekonomiky priľahlých okresov. Napríklad miery nezamestnanosti v okresoch ako Bratislava-vidiek a Košice-vidiek po roku 1990 prudko vzrástli, aby po roku 1995 rýchlo klesli. Úplne odlišná bola pozícia okresov na juhu a východe Slovenska. V konkurencii regiónov mali viacero nevýhod. Predovšetkým boli ďaleko od centier ekonomického rastu a na prepojenie s týmito centrami im chýbala vhodná infraštruktúra. Ďalšou nevýhodou bolo zloženie obyvateľstva. Okresy na juhu Slovenska (Rožňava, Levice, Lučenec, Rimavská Sobota) mali vysoký podiel obyvateľstva v postproduktívnom veku, vysoký podiel rómskeho obyvateľstva a nízky podiel obyvateľstva s vysokoškolským vzdelaním. Nedostatočná infraštruktúra a chýbajúci ľudský kapitál spôsobili, že tieto okresy neboli schopné pritiahnuť nové investície a záujem zahraničných investorov o ne bol minimálny. V dôsledku toho sa v roku 2002 vyšplhala miera nezamestnanosti v týchto okresoch až na 37,2 %. Vysoká nezamestnanosť generovala nízke priemerné mzdy, pokles spotrebiteľského dopytu, a tým aj ďalší pokles zamestnanosti v týchto regiónoch. Prinajmenšom pre juh a východ Slovenska sa teda potvrdila existencia cirkulárno-kumulatívnych efektov predpovedaných polarizačnými teóriami.

Proces regionálnej polarizácie bol najlepšie viditeľný v oblasti investícií, priemerných miezd a nezamestnanosti. Okrem toho však pre vývoj regiónov boli veľmi dôležité aj iné polarizačné efekty, a to najmä rastúce disparity v zásobe ľudského kapitálu, prílevu zahraničných investícií, infraštruktúrnej vybavenosti, aglomeračných efektov atď.

V tomto smere sa výrazne prejavila pozícia metropolitných regiónov, najmä Bratislavy. Bratislava okrem funkcií spojených s hlavným mestom ťažila predovšetkým zo svojej vynikajúcej polohy (Bratislavský kraj ako jediný hraničil

s Rakúskom – členským štátom EÚ), z veľkej koncentrácie univerzít a výskumných pracovísk, finančných inštitúcií a početných ekonomických zväzkov s krajinami EÚ. Veľmi vysoký bol v Bratislave napríklad podiel podnikov so zahraničným vlastníctvom na celkovom počte podnikov (16,24 % oproti slovenskému priemeru 9,67 %). Bratislava so mohla opierať o veľký potenciál ľudského kapitálu. Pokiaľ pri sčítaní ľudu v roku 1991 uviedlo vysokoškolské vzdelanie 16,93 % zo všetkých obyvateľov Bratislavy, pri sčítaní v roku 2001 tento podiel stúpol na 20,93 %. Nárast obyvateľstva s vysokoškolským vzdelaním bol v metropolitných regiónoch omnoho rýchlejší ako v rurálnych okresoch na juhu a východe Slovenska. Odlev mladých a vzdelaných ľudí z týchto oblastí konzervoval polarizáciu medzi ekonomickým centrom a perifériou.

Dynamickejší prírastok nových malých a stredných podnikov v regiónoch SR bude stále viac závisieť od existencie kvalitného všeobecného i regionálneho podnikateľského prostredia [22; 23]. Súvislosti medzi vybavenosťou regiónov ľudským kapitálom, aglomeračnými efektmi a „podnikateľskou infraštruktúrou“ (t. j. hustotou podnikov na 1 000 obyvateľov) možno na vzorke 79 slovenských okresov dokázať aj empiricky.

Tabuľka 2 udáva maticu korelačných koeficientov pre vybrané ukazovatele regionálnych disparít. Premenné sú tie isté ako v predošlej časti článku, do modelu však bola navyše pridaná premenná x_{11} – cestná vzdialenosť sídla okresu od Bratislavy. Ak prijmeme názor (podporovaný údajmi o koncentracii investícií), že Bratislava sa stala výrazným pólom rastu a regióny na východe a juhu Slovenska ekonomickou perifériou, premenná x_{11} nám umožňuje testovať polarizačné efekty v regionálnej štruktúre produkcie prostredníctvom vzdialenosti ekonomickej periférie od ekonomického centra.

Tabuľka 2

Matica korelačných koeficientov: regionálne disparity v 79 slovenských okresoch v rokoch 1997 – 2002

	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9	x_{10}	x_{11}
x_1 – mzdy	1.000										
x_2 – byty	0.258	1.000									
x_3 – investície	0.562	0.329	1.000								
x_4 – prír. prírastok	-0.223	-0.115	-0.277	1.000							
x_5 – migrácia	-0.012	0.278	-0.125	-0.236	1.000						
x_6 – nezamestnanosť	-0.642	-0.241	-0.342	0.208	-0.066	1.000					
x_7 – urbanizácia	0.686	0.106	0.446	-0.153	-0.287	-0.534	1.000				
x_8 – vzdelanie	0.746	0.365	0.666	-0.266	-0.084	-0.531	0.776	1.000			
x_9 – počet podnikov	0.600	0.382	0.850	-0.331	-0.060	-0.449	0.590	0.863	1.000		
x_{10} – zahr podniky	0.660	0.301	0.511	-0.343	0.081	-0.581	0.505	0.614	0.575	1.000	
x_{11} – vzdialenosť	-0.489	-0.241	-0.288	0.499	-0.255	0.584	-0.216	-0.320	-0.306	-0.597	1.000

Poznámka: Závislosti silnejšie ako 0,500 sú vytlačené tučne.

Prameň: Vlastné výpočty.

Z tabuľky 2 vidieť, že napríklad objem investícií v regióne úzko závisel od podielu vzdelaného obyvateľstva, počtu podnikov a podielu zahraničných investorov. Naopak, regióny s nízkymi ukazovateľmi tohto typu sa najčastejšie potýkali s vysokou nezamestnanosťou (premenná x_6). Zahraniční investori (premenná x_{10}) najviac smerovali do urbánnych regiónov so vzdelaným obyvateľstvom. Ich prítomnosť v regióne sa odrážala v nadpriemerných mzdách (premenná x_1). Zaujímavú skutočnosť naznačuje korelácia pre premennú x_{11} – vzdialenosť sídla regiónu od Bratislavy, s premennými x_6 – miera nezamestnanosti a x_{10} – podiel zahraničných investorov na celkovom počte podnikov v danom regióne. Je zrejmé, že so vzrastajúcou vzdialenosťou od Bratislavy stúpa nezamestnanosť a klesá podiel zahraničných investorov. Keďže tento podiel je sám osebe korelovaný s nezamestnanosťou, dá sa povedať, že Bratislava sa skutočne etablovala ako pól rastu aj vďaka zahraničným investorom, kým vzdialenejšie okresy sa premenili na ekonomickú perifériu.

Zvýšila sa v rokoch rokov 1997 – 2002 úroveň polarizácie medzi slovenskými regiónmi v porovnaní s rokmi 1990 – 1999? Údaje z tabuľky 1 za investície, mzdy a nezamestnanosť nasvedčujú, že áno. Ak zoberieme do úvahy len údaje za nové okresy, zdá sa, že po roku 1997 sa polarizačný proces spomalil. Význam Bratislavy ako centra investícií a relatívne vysokých miezd sa síce potvrdil, ale rozdiely medzi ostatnými okresmi navzájom už rástli pomalšie, najmenšom v oblasti investícií, bytovej výstavby a nezamestnanosti. Mierne sa zvyšovali regionálne disparity v oblasti miezd a počtu podnikov na 1 000 obyvateľov. Dá sa povedať, že v období 1990 – 1996 sa na území SR výrazne konštitovala štruktúra ekonomického centra (Bratislavy, a čiastočne Košíc) a ekonomickej periférie. V rámci tejto štruktúry sa však už rozdiely veľmi nezväčšovali, skôr konzervovali. Jediným rýchlo rastúcim rozdielom boli rozdiely v miere prirodzeného prírastku a miere migrácie, tieto rozdiely však vyplývali skôr z nízkeho porovnávajúceho základu (slovenského priemeru).

4. Ekonometrická analýza regionálnej divergencie

Regionálnu konvergenciu, resp. divergenciu v období 1997 – 2002 môžeme testovať na ekonometrickom modeli. Jednotlivé faktory konvergenzie, resp. divergencie budú aproximované premennými $x_2 - x_{11}$. Ako závisle premenná by v ideálnom prípade vystupoval regionálny dôchodok meraný ako HDP v prepočte na jedného obyvateľa. Ten sa však v Slovenskej republike vypočítava len na úrovni krajov a nie okresov. Regionálny HDP na jedného obyvateľa môžeme do istej miery aproximovať úrovňou priemernej mzdy (premenná x_1). Mzdy tvorili cca 40 % celkovej pridanej hodnoty a poskytujú nám aspoň orientačný pohľad na disparity v regionálnych dôchodkoch. Výsledky modelovania sú prezentované v tabuľke 3.

Tabuľka 3

Ekonometrický model regionálnej divergencie v SR v rokoch 1997 – 2002 za 79 okresov (závisle premenná: priemerná mzda)

Premenná	Model 1			Model 2		
	koeficienty	hodnoty <i>t</i>	Sig.	koeficienty	hodnoty <i>t</i>	Sig.
Konštanta	2223.464	32.578	0.000	2202.413	31.518	0.000
x_3 – vykonané investície	0.004728	8.104	0.000	0.001338	3.104	0.002
x_4 – prirodzený prírastok	8.578	2.247	0.025			
x_5 – prírastok sťahovaním	11.827	2.640	0.009			
x_6 – miera nezamestnanosti v %	-10.121	-4.781	0.000	-14.127	-7.008	0.000
x_7 – miera urbanizácie v %	4.641	4.790	0.000	4.386	4.715	0.000
x_8 – podiel obyvateľstva s VŠ v %	55.279	8.962	0.000	24.813	5.122	0.000
x_9 – počet podnikateľských subjektov	-19.436	-7.472	0.000			
x_{10} – podiel podnikov so zahraničným vlastníctvom	14.998	3.551	0.000	22.780	5.482	0.000
x_{11} – vzdialenosť od Bratislavy., v km	-0.406	-3.793	0.000			
R^2	0.735	F = 142.961	0.000	0.684	F = 202.695	0.000
Condition index	19.609			15.797		

S výnimkou premennej x_2 – počet dokončených bytov na 1 000 obyvateľov sa všetky premenné ukázali ako štatisticky významné na hladine 0,05. Model 1 zahrňajúci premenné $x_3 - x_{11}$ bol štatisticky významný na hladine 0,000 a objasnil až 73,5 % celkovej variance ($R^2 = 0,735$) v priemerných mzdách v 79 slovenských okresoch v danom období 6 rokov. Vysoké hodnoty *t* boli v modeli indikované predovšetkým pre premenné x_3 – investície a x_6 – podiel obyvateľstva s vysokoškolským vzdelaním, čo naznačuje veľký význam týchto premenných pre vysvetľovaciu silu modelu. Viaceré premenné však boli v modeli kolineárne. Napríklad premenná x_9 – počet podnikateľských subjektov bola silne korelovaná s premennými pre investície, úrovňou vzdelania v regióne a mierou urbanizácie (tab. 2). Dôsledkom bol vznik potenciálnej multikolinearity v modeli (*Condition index* = 19,609) a nesprávne znamienko pre premennú x_9 .

Na odstránenie problémov s multikolinearitou bol zostrojený model 2, ktorý redukoval vysvetlenie variance v regionálnych mzdách na 5 premenných: miera nezamestnanosti, výška investícií na obyvateľa, miera urbanizácie, miera vzdelania a podiel zahraničných podnikov na celkovom počte podnikov v danom regióne. Model 2 má len o niečo nižšiu vysvetľovaciu schopnosť ako model 1 ($R^2 = 0,684$), potenciálny problém s multikolinearitou je však nižší, ako určuje norma (*Condition index* = 15,797). Aj tento model bol štatisticky vysoko významný ($F = 202,695$, Sig. 0,000). Všetky premenné v modeli 2 majú správne znamienka a sú štatisticky vysoko významné. Model 2 nám umožňuje s vysokou mierou istoty povedať, že regionálne rozdiely v priemernej mzde boli dané predovšetkým aglomeračnými efektmi vyjadrenými mierou urbanizácie a mierou vzdelania obyvateľstva, ako aj úrovňou nezamestnanosti a podielom zahraničných

investorov v organizačnej štruktúre podnikateľských subjektov v 79 slovenských okresoch za obdobie 1997 – 2002. Ak považujeme priemerné mzdy za aproximáciu dôchodku na obyvateľa, za určujúce faktory regionálnej divergencie v SR môžeme teda považovať kvalitu ľudského kapitálu a aglomeračné efekty. V tomto smere dáva model za pravdu najmä polarizačným a novým teóriám rastu. Štatisticky významná pre príjem v regióne je aj prítomnosť zahraničných investorov. Ich aktivity sú však významné len v mestských regiónoch so vzdelaným obyvateľstvom. Ak budeme interpretovať postfordistické modely organizačných štruktúr národnej a regionálnej ekonomiky v zmysle polarizačných teórií, dá sa povedať, že zahraniční investori prispeli skôr k polarizácii a regionálnej divergencii než k regionálnej konvergencii, prinajmenšom v skúmanom období 1997 – 2002.

Záver: trendy regionálneho vývoja v Slovenskej republike

Základným faktorom regionálnej konvergencie v SR boli do roku 1989 intervencionistické politiky zamerané na odstraňovanie regionálnych rozdielov, aplikované v období centrálného plánovania. Tieto politiky vytvorili na Slovensku umelú produkčnú štruktúru s dvoma typmi regiónov: ekonomickými centrami a ekonomickou perifériou. Rozhodujúca časť produkcie ekonomických centier bola určená na export, a to najmä na trhy RVHP, kým regióny patriace k ekonomickej periférii produkovali predovšetkým pre domáci trh.

Zrútenie trhov RVHP a prechod na trhový systém spôsobili kolaps vtedajšej produkčnej štruktúry v slovenských regiónoch. V prvej fáze ekonomickej transformácie došlo k rapidnej divergencii vo vývoji regiónov, ktorá sa prejavila tak v oblasti investícií a miezd, ako aj v rýchlo rastúcich rozdieloch medzi úrovňou nezamestnanosti v regiónoch. Takmer okamžite sa do popredia dostali prirodzené konkurenčné výhody regiónov, najmä poloha, zásoba ľudského kapitálu, kvalitná infraštruktúra a produkčné kapacity schopné reorientovať svoj export na trhy EÚ. Regionálna polarizácia sa stále zrýchľovala. Bratislava sa etablovala ako jednoznačný pól rastu. Reorientácia zahraničného obchodu sa prejavila aj v zmene regionálnej štruktúry slovenskej ekonomiky. Väčšina bývalých ekonomických centier na Považí, a čiastočne aj na východe Slovenska dokázala v priebehu niekoľkých rokov prispôbiť svoju produkciu požiadavkám trhu a jej značnú časť aj exportovať. Pomocné výroby umiestnené v periférnych regiónoch, najmä na juhu a východe Slovenska, však takejto reštrukturalizácie neboli schopné, stratili odbyť a z väčšej časti zanikli.

V druhej polovici 90. rokov sa v SR etablovala nová štruktúra produkčných aktivít. Bratislava v tejto štruktúre vystupovala aj naďalej ako pól rastu a pohltila väčšinu domácich i zahraničných investícií. Rozdiely medzi ostatnými okresmi navzájom sa už zväčšovali menej. Novým faktorom určujúcim regionálny rozvoj

sa stal príchod zahraničných investorov, ktorí priniesli nielen finančný kapitál, ale aj nové technológie a pracovné príležitosti. Multinacionálne spoločnosti ako Volkswagen, US Steel či Siemens umožnili hlbšie začlenenie SR do globálnych produkčných sietí, a tým aj do globálnych trhov kapitálu, poznatkov a obchodu s tovarmi a so službami. Súvislosti medzi vybavenosťou regiónov ľudským kapitálom, aglomeračnými efektmi a „podnikateľskou infraštruktúrou“ i úrovňou dôchodkov v regiónoch je možné na vzorke 79 slovenských okresov dokázať aj empiricky, ako to potvrdil ekonometrický model.

Podľa neoklasických predstáv by fungovanie trhových síl malo tieto rozdiely postupne zotrieť. Empirické údaje však takúto konvergenciu nenaznačujú, najmenšom nie za obdobie 1989 – 2002. Dá sa povedať, že 13 rokov pôsobenia trhu bolo málo na potvrdenie neoklasických predstáv o vyrównaní disparít. Inou otázkou, samozrejme, zostáva, či pojmom trh treba rozumieť len abstraktný priestor, v ktorom sa stretáva ponuka a dopyt, alebo či do tohto priestoru patria aj trhové inštitúcie. Ekonomické reformy vo východnej Európe sa najmä v prvej polovici 90. rokov dvadsiateho storočia obmedzovali len na privatizáciu a dereguláciu. Veľmi malá pozornosť sa venovala vytváraniu trhových inštitúcií [24].

Vývoj regionálnej produkčnej štruktúry počas obdobia ekonomickej transformácie dal za pravdu skôr teóriám regionálnej polarizácie. Osobitnú pozornosť si zaslúžia tie vetvy polarizačných teórií (najmä nové teórie rastu), ktoré kladú dôraz na vybavenie regiónov ľudským kapitálom a kvalitnou infraštruktúrou. Ekonomické centrá multinacionálnych spoločností boli umiestnené mimo SR a do slovenských regiónov umiestňovali len svoje pobočky (tzv. *branch-plant economy*). Aj tieto pobočky však mali pre rozvoj regiónov, ako aj celého Slovenska rozhodujúci význam. Môžeme tak hovoriť o vytvorení nového vzťahu ekonomického centra a ekonomickej periférie s tým, že ekonomickou perifériou je celé Slovensko. Postfordistické teórie tvrdia, že nová ekonomická štruktúra si postupne vyžiada aj prehodnotenie úlohy národného štátu v ekonomike. Ak aj zostane národný štát, dôjde k postupnému odovzdaniu reálnej moci jednak smerom nahor, t. j. nadnárodným inštitúciám, jednak smerom nadol, t. j. regiónom. V súťaži o umiestnenie pobočiek multinacionálnych spoločností šance uspieť majú najmä regióny s dostupnou pracovnou silou a kvalitnou infraštruktúrou.

Literatúra

- [1] BUČEK, M. a kol.: Regionálne disparity a ich obmedzovanie v období integrácie SR do EÚ. In: Sociálne a ekonomické súvislosti vstupu SR do EÚ. Prínosy a riziká. [Výskumné práce, č. 25.] Bratislava: ÚSSE SAV júl 2002, s. 105 – 121.
- [2] PASS, T.: Regional Integration and International Trade in the Context of EU Eastward Enlargement. [Discussion papers, No. 218.] Hamburg: HWWA 2003.

- [3] ARMSTRONG, H. – TAYLOR, J.: *Regional Economics and Policy*. New York/London: Harvester Wheatsheaf 1993.
- [4] MYRDAL, G.: *Economic Theory of Underdeveloped Regions*. London: Duckworth 1957.
- [5] HIRSCHMAN, A. O.: *The Strategy of Economic Development*. New Haven, Conn.: Yale University Press 1958.
- [6] BARRO, R.: *Economic Growth in a Cross Section of Countries*. *The Quarterly Journal of Economics*, 106, 1991, s. 407 – 443.
- [7] TVRDOŇ, J. – SLIMÁK, D.: *Stratégia regionálnej politiky Slovenska*. In: ŠIKULA, M. a kol.: *Ekonomické a sociálne súvislosti integrácie Slovenska do Európskej únie*. [Výskumné práce, č. 28.] Bratislava: ÚSSE SAV, 2003, kap. 5.1.2, s. 124 – 129.
- [8] ZAJAC, Š.: *Súčasný stav a perspektívy výskumu a vývoja na Slovensku*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 47, 1999, č. 6, s. 835 – 862.
- [9] LIPIETZ, A.: *Towards a New Economic Order*. Cambridge: Polity 1992.
- [10] *World Investment Report*. United Nations. Washington: UNCTAD 2001.
- [11] COOKE, P. – MORGAN, K.: *The Associational Economy*. Cambridge: Cambridge University Press 1998.
- [12] NEMEC, J. – PRACHÁR, I.: *Hlavné makroekonomické tendencie v Slovenskej republike po roku 1989 a ich vplyv na očakávaný vývoj*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 48, 2000, č. 1, s. 20 – 45.
- [13] PAUHOFOVÁ, I. – BAUEROVÁ, E.: *Income Situation and Consumer habits Formation in Transforming Slovakia*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 46, 1998, č. 6: s. 894 – 912.
- [14] RENČKO, J.: *Makroekonomické súvislosti zamestnanosti*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 40, 1992, č. 12, s. 893 – 904.
- [15] SMITH, A.: *Reconstructing the Regional Economy: Industrial Transformation and Regional Development in Slovakia*. Cheltenham: Edward Elgar 1998.
- [16] BEGG, R. – PICKLES, J.: *Institutions, Social Networks and Ethnicity in the Culture of Transition. Industrial Change, Mass Unemployment and Regional Transformation in Bulgaria*. In: PICKLES, J. – SMITH, A. (eds.): *Theorising Transition, The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge, 1998, kap. 5, s. 115 – 146.
- [17] SPÁČILOVÁ, R.: *Eva ROMANČIKOVÁ: Životné prostredie, ekonómia a financie*. [Recenzia na knihu.] *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 46, 1998, č. 5, s. 747 – 748.
- [18] KARÁSZ, P.: *Prvý hospodársky cyklus v postkomunistickej ekonomike Slovenska*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 51, 2003, č. 7, s. 785 – 795.
- [19] NEMCOVÁ, E. (2003): *Priemysel na prahu nového storočia – Implikácie pre Slovensko*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 51, č. 10, s. 1183 – 1200.
- [20] NEMCOVÁ, E.: *Úsielie o formovanie jednotnej politiky zlepšenia konkurencieschopnosti priemyslu v krajinách Európskej únie*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 47, 1999, č. 4, s. 522 – 544.
- [21] *Menový prehľad NBS*. Bratislava: Národná banka Slovenska apríl 2003.
- [22] GAŠPARÍKOVÁ, J. – BUČEK, M. – REHÁK, Š.: *Small and Medium Enterprises and their Role in Regional Development (Case Bratislava)*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 51, 2003, č. 1, s. 50 – 71.
- [23] KLUVÁNKOVÁ-ORAVSKÁ, T.: *Inovačné prístupy participácie v uplatňovaní regionálnej politiky EU*. In: *Ekonomické a sociálne súvislosti integrácie SR do EÚ. II. etapa, časť 10. Regionálne aspekty Integrácie do EÚ*. Bratislava: ÚSSE SAV, 2003, s. 42 – 43.
- [24] DUNFORD, M.: *Differential Development, Institutions, Modes of Regulation and Comparative Transitions to Capitalism: Russia, the Commonwealth of Independent States and the Former German Democratic Republic*. In: PICKLES, J. – SMITH, A. (eds.): *Theorising Transition: the Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge, 1998, s. 76 – 113.